

Сичик К.Б.

Нові виміри політичного у добу комунікаційного перенасичення

У статті розглядаються базові аспекти аксіології динаміки суспільства комунікаційного перенасичення. Аналізується інституційний та предметно-практичний вимір сучасного ІКТ-суспільства. Досліджуються особливості класового розподілу та суспільної фрагментації в контексті появи регіонів інформаційної бідності. Систематизуються аспекти соціально-політичної теорії, що розкривають сутнісні ознаки якісних змін ціннісного та інституційного вимірів динаміки політичних систем сучасного світу. Дається обґрунтування необхідності включення досліджень електронної демократії та інформаційних воєн в контексті політичних досліджень українського сьогодення.

Ключові слова: суспільство комунікаційного перенасичення, електронна демократія, інформаційна бідність, соціальна фрагментація, інформаційно-комунікаційні технології, Інтернет.

В статье рассматриваются базовые аспекты аксиологии динамики общества коммуникационного перенасыщения. Анализируется институциональное и предметно-практическое измерение современного ИКТ-общества. Исследуются особенности классового деления и общественной фрагментации в контексте появления регионов информационной бедности. Систематизируются аспекты социально-

политической теории, раскрывающие существенные признаки качественных изменений ценностного и институционального аспектов динамики политических систем современного мира. Дается обоснование необходимости включения исследований электронной демократии и информационных войн в контексты политических исследований украинской действительности.
Ключевые слова: общество коммуникационного перенасыщения, электронная демократия, информационная бедность, социальная фрагментация, информационно-коммуникационные технологии, Интернет.

In the article the basic aspects of the dynamics of values society communication glut. Analyzes the institutional and subject-practical dimension of modern ICT-society. The features of class division and social fragmentation in the context of the emergence of regional information poverty. Systematized aspects of social and political theory, revealing the essential features of qualitative changes of values and institutional dimensions of political dynamics of the modern world. We give a rationale for the inclusion of e-democracy research and information warfare in the context of Ukrainian political studies today.

Key words: society glut communication, e-democracy, information poverty, social fragmentation, information and communication technologies, Internet.

УДК 061.327

Сичик К.Б.,
аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного
університету імені Івана Франка

Метою теоретичного екскурсу у природу політичного є зміна середовища його існування, викликана реаліями сьогодення, а саме суспільством комунікаційного перенасичення. Фахівці із галузі соціально-політичного знання можуть як завгодно довго сперечатися щодо початку, темпів розвитку, змісту, тривалості та масштабу інформаційної революції, але ніхто вже не сперечається щодо її спрямованості на новий світовий порядок, трансформацію соціального життя й людини в напрямі до тотального утвердження так званого суспільства комунікаційного перенасичення.

У 1962 році відбулась перша в історії всесвітня супутникова трансляція – трансляція з Beatles, Марією Каллас, Маршаллом Маклюеном, Пабло Пікассо, яку в прямому ефірі подивилися майже 400 мільйонів осіб. Сьогодні ми маємо електронні книги, захмарні обчислення, сканери, розумні годинники й окуляри, твіти, стільникові телефони, що перетворилися на супутникові навігатори, музичні інструменти, розраховані на велику кількість користувачів відеочати. Незрозуміло, що буде далі, однак ці та інші винаходи у сфері комунікації й медіа, що з'явилися протягом останніх десятиліть, переконали багатьох у тому, що ми живемо в революційну епоху комунікаційного перенасичення.

Революційна епоха комунікаційного перенасичення, яку символізує Інтернет, структурується новою світовою системою взаємопов'язаних медіа-пристроїв. Уперше в історії ці пристрої, створені на базі дешевих мікропроцесорів, об'єднують тексти, звуки й образи в цифровій, компактній, легко відтворюваній і транспортбельній формі. Комунікаційне перенасичення дає змогу відправляти й отримувати повідомлення через інтерфейси з великою кількістю користувачів у заданий час (як реально, так і з відстрочкою) у рамках модульних, але врешті-решт глобальних мереж, які доступні й у фінансовому відношенні, і фізично декільком мільярдам людей, які розсіяні по всій земній кулі.

Потенціал цього нового способу комунікації вражає, однак не можна переоцінювати і його руйнівну силу, і його позитивні наслідки. Більшість людей «бере участь» у цій глобальній комунікаційній революції лише побічно. Невблаганні факти комунікаційної бідності не можна ігнорувати: велика частина світового населення (сьогодні наближається до семи мільярдів людей) усе ще занадто бідна, щоб купити книгу; принаймні третина ніколи не телефонувала, і тільки третина має доступ до Інтернету, картина розподілу відрізняється значною нерівномірністю й розривом між тими, хто

має доступ до його інструментів і технік, та «інтернет-спецами».

У найбільш насичених медіа-середовищах, наприклад, у суспільствах Ісландії, Південної Кореї та Сінгапуру, цифрові межі, обумовлені відмінностями у віці, статі, класі, національності та фізичних можливостях, помітні неозброєним оком. Навіть серед молоді, яка в багатьох суспільствах вважається найбільш грамотною в цифровому відношенні верствою населення, соціальна нерівність у доступі й способах застосування цифрових медіа просто вражає.

Усі ці моменти мають «витверезувати» нас. Однак революція, що нині відбувається в галузі комунікацій, – це всесвітній феномен, який ставить під сумнів звичайні розмови про поділ між бідними й багатими, між Північчю й Півднем. У найрізноманітніших регіонах спостерігається вибухове зростання інформаційних потоків. У глобальному масштабі сьогодні, за загальними оцінками, щодня породжується 2,5 квінтільйони байтів нових даних; приблизно 90% наявних сьогодні даних були створені за останні два роки; очікується, що в період до 2020 року завдяки все більшому поширенню використання смартфонів, планшетів, соціальних мереж, електронної пошти та інших форм цифрової комунікації глобальний обсяг цифрової інформації буде подвоюватися кожні два роки.

Під впливом подібної динаміки деякі локальні тренди приводять до вельми дивних результатів: наприклад, сьогодні африканцям мобільні телефони більш доступні, ніж чиста питна вода; у Південній Африці, що відрізняється найбільш енергійною на континенті економікою, яка, однак, досі страждає від сильного класового поділу, зі значною часткою (приблизно 40%) людей, що живуть у бідності, агреговане використання мобільних телефонів різко зросло впродовж останнього десятиліття: більш ніж у чотири рази (приблизно із 17% 2000 року до 76% 2010 року), так що тепер значна частина південноафриканських громадян віддає мобільним телефонам (якщо вони їм по кишені) пріоритет перед радіо, телебаченням або персональним комп'ютером [17].

В інших державах, навіть таких різних як Індія, США, Південна Корея й країни Європейського Союзу [9], усе більше даних, що вказують на те, що багато людей постійно відчувають зрушення й прогрес у способах комунікації, що впливає й на побутові дрібниці. Подобається це людям чи ні, старі звички, пов'язані з ширококомовними засобами інформації, відмирають. Показовим прикладом є Індія: до 1991 року в країні був тільки один державний телеканал, однак подальше стрімке поширення незалежних супутникових каналів привело не тільки до збільшення кількості новинних каналів, а й до появи інших жанрів, серед яких можна назвати регулярні ток-шоу на політичні теми, мульт-

фільми й лялькові постановки з елементами політичної сатири, щоденні опитування громадської думки через SMS-повідомлення. І все це супроводжується поширенням «цивільних журналістів», які надсилають свої відеокліпи через комп'ютери та мобільні телефони. В Індії, як і в інших демократичних країнах, радіо, телебачення й звичайна балаканина все ще залишаються головними джерелами новин та розваг для багатьох громадян; у різних частинах світу це єдині засоби інформації, доступні людям.

Однак в епіцентрі комунікаційного перенасичення масова аудиторія, що постійно стежить за ширококомовними радіо- та телепередачами, стала винятком. Замість неї розвиваються численні аудиторії різних форм і розмірів, яким допомагають розподілені комунікації, що радикально збільшують можливості вибору: тепер люди можуть обирати, коли, яким чином і на якій відстані спілкуватися один із одним.

Революція комунікацій, яка дала світу телеграф і телефон, викликала небувале похвалення комунікацій. На тематичних панно в Бостонській бібліотеці, виконаних відомим художником XIX ст. Пюві де Шаванном, телеграф і телефон зображені у вигляді двох жіночих фігур, які витають над електричними дротами; підпис стверджує: «За сприяння електрики мова мчить через простір і з блискавичною швидкістю доносить до нас хвилі хороших і поганих новин». Комунікаційне перенасичення викликає те ж саме гарячкове відчуття бродіння й спеки, що відображене на цій картині. Здається, що теперішнє обтяжене радикальною невизначеністю, яка не дає змоги передбачити майбутні тренди [9].

Досягнення у сфері новітніх технологій багато в чому змінили характер і політичних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття політичної комунікації та політичного інформаційного простору. Істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого стала активно обговорювана й поступово впроваджувана в практику багатьох країн проблема «електронної демократії» [6, с. 19]. Без інформаційного супроводу функціонування сучасних демократичних інститутів може бути істотно ускладненим, а забезпечення рівного доступу до політичних мереж за певних умов може сприяти закріпленню демократичних стандартів і їхньому розвитку. При цьому з'ясується, що сучасні інформаційні технології у міру розширення їхньої сфери застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й для тотального контролю за приватним життям і маніпулятивного впливу на особистість.

В умовах існування відкритих, легкодоступних і легконаповнюваних інформаційних мереж вини-

кає проблема обмеження інформації, яка вважається соціально й економічно небезпечною; проблема електронного поширення персональних даних, проблема інформаційного елітаризму, коли лише частина населення отримує доступ до новітніх технологій та інформаційних ресурсів і здатна реалізувати цю перевагу; проблема інформаційного імперіалізму, коли ту ж проблему доступу до інформації та управління нею великі країни використовують проти малих; проблема дотримання авторських прав і прав виробників електронної інформації. Особливу проблему, як уже зазначалося, складає питання інформаційно-бідних країн [6, с. 14].

Ще 2005 року на другому Всесвітньому Саміті з інформаційного суспільства як одне з головних обговорювалося питання інформаційної нерівності країн і трансформація поняття економічно бідних країн в інформаційно бідні [9]. В інформаційному суспільстві виникають принципово нові загрози для особистості, суспільства й держави. Тому життєво важливого значення набувають міждисциплінарні і насамперед соціально-політичні дослідження проблем інформаційної безпеки, кіберзлочинів, інформаційного протидорства та інформаційних воєн. І це лише частина принципово нових соціально-політичних проблем, що виникають при визначенні національної стратегії інформаційної політики держави в контексті змін, що відбуваються.

Отже, актуальність досліджень інформаційного суспільства пов'язана з необхідністю теоретичного усвідомлення та ефективного політичного управління процесами, які виникають під впливом інформаційно-комунікативних технологій. У контексті становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які трансформують усю соціальну структуру, впливаючи на політичні, економічні, культурні та соціальні процеси. Глибоко змінюється соціально-економічна структура суспільства.

У соціально-економічній сфері перші ознаки серйозних змін почали проявлятися до кінця 50-х років ХХ ст. у промислово найрозвиненішій країні світу – США. Соціологи підраховали, що із загальної кількості зайнятих у сфері виробництва, кількість «білих комірців», які працюють з інформацією на технічних посадах клерків і менеджерів з управління, вперше перевищила кількість «синіх комірців» – робітників, які виробляють промислові товари [12, с. 225].

Зміни у структурі зайнятості й характері праці – один із головних економічних показників глибинних соціально-економічних трансформацій у суспільстві. У наступні десятиліття зазначена різниця в структурі зайнятості почала стрімко зростати. Уже до 2000 року в США понад 80 відсотків зайнятого трудового населення мало справу з виробництвом та обробкою інформації, а фабричний пролетаріат

істотно скоротився й склав не більше ніж 12 відсотків від працездатного населення. Статистичні дані іноземних дослідників показують неухильне зростання історичного процесу «розмивання» основних класів: спочатку «селянства», а згодом і «робітничого класу» – головних виробників суспільного багатства й об'єктів експлуатації в аграрних та індустріальних суспільствах [12].

На початку ХІХ ст. в сільському господарстві США було зайнято майже 75 відсотків від усієї робочої сили; за півстоліття ця частка скоротилася на одну десяту – до 67 відсотків, а за наступні 100 років впала вже в 3,5 рази – до 20 відсотків. Але й це було лише прелюдією: за останні 40 років частка зайнятих в аграрному секторі США зменшилася ще у вісім разів і склала сьогодні, за різними підрахунками, від 2,5 до 3 відсотків [16].

У результаті з 1994 року статистичні органи Сполучених Штатів перестали враховувати частку фермерів у складі населення через її «незначущість». Подібні процеси розвиваються і в більшості європейських країн. Експерти прогнозують, що в найближчі десять років 25 із 26 створених робочих місць у США припадуть на сферу послуг, а загальна частка зайнятих у ній складе до 2012 року 86 відсотків від сукупної робочої сили. Так, ще на початку 1980-х років частка працівників, безпосередньо зайнятих у виробничих операціях, не перевищувала в США 12 відсотків; сьогодні вона скоротилася до 10; у Японії подібні цифри становлять 15 і 12 відсотків відповідно [15].

Отже, у міру становлення інформаційного суспільства, згідно з наведеними даними, частка промислових робітників у виробництві матеріальних благ неухильно падає [14]. Як наслідок, постає закономірний висновок про фактичне зникнення фабричного пролетаріату в тому його розумінні, яке вкладали в це поняття К. Маркс і його послідовники (попри те, що фабричний пролетаріат – головна продуктивна сила в марксизмі й основний клас революційних соціально-політичних перетворень суспільства).

Звичайно, сам факт скорочення зайнятості промислових робітників в інформаційному суспільстві не означає зниження ролі й значення матеріальної складової сучасного господарського життя. Обсяг вироблених і споживаних суспільством благ не знижується, а зростає. Сучасне виробництво з надлишком забезпечує потреби населення і у традиційних, і в принципово нових товарах; споживчий ринок розвинених країн перенасичений різноманітними продуктами, а промисловість забезпечена необхідною мінеральною й сільськогосподарською сировиною.

В доіндустріальних суспільствах праця була головним ресурсом виживання й «олюднення» людини [14]. Низька продуктивність доіндустріальної праці пояснюється тим, що фізичні можливості

людини були обмежені. Господарська діяльність людини була спрямована на самозабезпечення, на підтримку існування. Протягом аграрного періоду розвитку людина освоїла основну частину природних матеріалів, якими ми користуємося й сьогодні та без яких подальший розвиток цивілізації був би неможливим. Це рослинна, тваринна й мінеральна сировина, переробка якої забезпечувала населення продовольчими продуктами, необхідними для життя.

Використання нових ресурсів, а саме енергії пару й електрики, спричинило першу й другу технологічні революції. Завдяки цим революціям відбувся перехід від аграрного суспільства до індустріального. Виробничі можливості, які значно зросли, зумовили бурхливий розвиток товарного виробництва, призначеного для продажу, а не для безпосереднього життєзабезпечення. З'явився новий, не відомий раніше ресурс – капітал. Вкладення капіталу у виробництво – відмінна риса розвитку індустріального суспільства [14].

Таким чином, праця й сировина – головні ресурси аграрного суспільства, енергія й капітал – індустріального. Тому було би помилковим (якщо не абсурдним) зробити висновок, що праця й сировина зникають або втрачають своє значення в індустріальний період. Навпаки, вступ цивілізації у нову індустріальну фазу свого розвитку спричиняє підйом в аграрному секторі економіки, виводить його на якісно новий рівень. Наприклад, трактор як продукт індустріальної епохи різко підвищує продуктивність саме аграрної праці. У результаті сільськогосподарське виробництво стає в індустріальну епоху ефективнішим, врожайність збільшується, зростають обсяги тваринництва. З'являється можливість вивільнення людської праці зі сфери сільського господарства. Саме тому з часом різко скорочується кількість працівників аграрної сфери.

Із другої половини ХХ ст. ця тенденція набуває характеру закономірності й проявляється на новому рівні. В індустріальні технологічні процеси починають вбудовуватися нові ресурси: знання та інформація. Ці нові інформаційні ресурси виробництва сприяли безпрецедентному зростанню соціальної мобільності й динамічності індустріального сектора, що здавався важким і неповоротким. Змінився характер «конвеєрно-фабричної» індустріальної праці: він став високотехнологічним. Праця все більшою мірою здійснюється на основі реалізації наукових знань [2].

У цілому відбувається інтелектуалізація праці й зростає її творчий характер. Отже, як праця й капітал були центральними змінними в індустріальному суспільстві, так інформація та знання стають вирішальними змінними інформаційного суспільства. Наведені дані свідчать про глибинні трансформації у сфері трудової зайнятості, що

завжди відбивається на змінах у соціальній структурі. Але, попри всю свою могутність, технологічні та економічні сили самі собою не забезпечать соціальних умов, за яких комунікаційні та інформаційні ресурси максимально ефективно служили б нашим потребам. Необхідні нам рішення виходять далеко за межі технологічної та економічної проблематики. Зрештою головні проблеми – політичні проблеми.

Перші теоретики інформаційного суспільства приділяли особливу увагу майбутнім змінам у політичних відносинах. Фундаментальні зміни у сфері політики Е. Тоффлер, один із найвідоміших американських письменників і футурологів, наприклад, вбачає в конвертації трьох основних ресурсів влади: Сили, Багатства й Знання. У кожній із Трьох хвиль історико-цивілізаційного розвитку ці базисні ресурси одночасно відігравали важливу роль. Однак масштаб і сфера їхнього впливу на різних етапах були різними [12].

Так, на зорі людської цивілізації, у період Першої аграрної хвилі (до ХVІІІ ст.), панівним ресурсом влади була фізична сила, яка була одночасно й джерелом формування влади, і способом її підтримки. Політична антропологія дає багатий матеріал, що підтверджує цей висновок. Перші вожді в племінних суспільствах могли досягти влади й утримувати її виключно фізичною силою. Згодом фізична сила доповнювалася іншими джерелами влади.

Під час Другої індустріальної хвилі (до 50-х років ХХ ст.) фізична сила продовжувала відігравати важливу роль [12, с. 165]. Але тепер вона поступалася місцем багатству й праву, що виникло й раціонально виправдовувало застосування політичного насильства через закон в індустріальних суспільствах.

У Третій інформаційній хвилі панівним ресурсом влади є знання, по відношенню до якого політичне насильство й капітал поступаються своїм пріоритетним місцем [12, с. 190]. У цьому контексті істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого стала активно обговорювана й поступово впроваджувана в практику багатьох країн проблема електронної демократії. Що мається на увазі під терміном «електронна демократія», який почали часто вживати ті, хто використовує комп'ютерні технології в політичному процесі?

«Електронна демократія» означає перш за все застосування сучасних інформаційних технологій у різних і насамперед інтерактивних формах демократичної взаємодії між владою та суспільством [4, с. 106]. Поява Інтернету в початковий період породила безліч оптимістичних надій на формування досконалішого соціального порядку. Передбачалося, що загальна доступність інформації поступово скоротить соціальну нерівність,

функції держави будуть зведені до мінімуму, а підконтрольність владних інститутів суспільству різко зросте. Однак поступово рівень оптимізму помітно знизився.

Серед причин скептицизму, що зростає, можна виділити проблему «цифрової нерівності», а також реальне усвідомлення можливості використання новітніх технологій для розширення контролю держави над своїми громадянами. Під «цифровим розривом» розуміють ставлення до нерівності в доступі до Інтернету, що стає додатковим джерелом соціальної нерівності з усіма наслідками, що звідси випливають. І все ж, незважаючи на неоднозначні й суперечливі тенденції (від крайнього оптимізму до крайнього скептицизму), загальне сприйняття Інтернету як засобу побудови принципово нового порядку широко розповсюджене [3].

Перш за все безсумнівним є той факт, що перемогти в боротьбі за владу, не маючи доступу до електронних і друкованих ЗМІ, неможливо. Досвід виборчих кампаній у багатьох країнах показав, що новий спосіб впливати на думку електорату – через мережу Інтернет – значно ефективніший [3]. Він має низку переваг: легкість і практична миттєвість опублікування будь-якої інформації, відсутність просторово-часових меж, можливість тематичного пошуку й швидкого зв'язку для моніторингу ситуації тощо.

Питома вага віртуальної інформаційної складової через Інтернет-мережу в політиці має стійку тенденцію до зростання. Вочевидь цей процес буде продовжуватися й у майбутньому: кількість сайтів політичних партій і рухів буде збільшуватися, інформаційна роль Інтернету – зростати. Не виключена можливість того, що через свій інтеграційний характер web-мережа стане в недалекому майбутньому провідним джерелом політичної інформації, відтіснивши традиційні ЗМІ на другий план. Додатковим аргументом на користь цього твердження може слугувати той факт, що традиційні засоби масової інформації працюють переважно в режимі інформаційного монологу (односторонньої комунікації), за допомогою якого відповідні структури впливають на людей і підтримують контроль над підвладними суб'єктами.

Комп'ютерні технології, у свою чергу, відкрили можливість багатосторонньої комунікації. Кожен, хто має доступ до мережі, є одержувачем і відправником інформації. Більшість спостережливих політиків давно звернули увагу на переваги політичної пропаганди в Інтернеті. Тексти та відеофайли в мережі можуть існувати місяці й навіть роки, тим більше, що в умовах посилення фінансового контролю за передвиборчою рекламою та подорожчання рекламних послуг традиційних ЗМІ Інтернет надає помітні переваги. Глобальна мережа дає змогу забезпечити постійний суспільно-політичний диспут з електронним зворотним зв'язком в реаль-

ному часі між владою та громадянами, подолати ієрархічність владних структур.

Отже, залежність громадян від інституціональних посередників, партійних організацій і груп інтересів теоретично має знижуватися й фактично може бути зведена до мінімуму. Інтернет може сприяти подоланню тенденції до зниження рівня політичної участі (а також може її імітувати), що спостерігається в сучасних умовах, оскільки спрощує можливість прямих контактів громадян та уряду. Інтернет відкриває великі можливості для висловлення опозиційних поглядів та організації протестної поведінки різного політичного змісту.

Узагальнюючи, зазначимо, що інформатизація, або становлення інформаційного суспільства, – не тільки техніко-технологічна, а й соціально-технологічна та інтелектуально-гуманітарна трансформація всієї системи суспільних відносин. Фахівці можуть сперечатися щодо початку, темпів розвитку, змісту, тривалості та масштабу інформаційної революції, але ніхто не сперечається щодо її спрямованості на новий світовий порядок, трансформацію суспільного життя й людини в напрямі до інформаційного суспільства.

Викладені концепції пов'язують майбутнє усіх держав з тим, наскільки вони зуміють у найближчому майбутньому теоретично усвідомити й політично направити глобальні процеси інформатизації в русло інтересів власного розвитку. Тільки в такий спосіб вони зможуть посісти гідне місце в новому інформаційному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Окинавская Хартия глобального информационного общества от июля 2000 года // e-Europe 2005: Information Society for all [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.europe.eu.int.
2. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский ; пер. с англ. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 288 с.
3. Билерова А. США: мифы электронной демократии / А. Билерова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.comunist.ru.
4. Богдановская И. Электронное государство / И. Богдановская // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 105–111.
5. Британским чиновникам не нравится электронное правительство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cnevvs.ru/newsline/index.shtml72003/1/18/151815>.
6. Вайнштейн Г. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 7–8. – С. 13–21.
7. Внедрение электронного правительства: как нам оценивать успехи? // Государство в XXI веке, Электронное правительство: достижения и перспективы развития – Вып. 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.microsoft.com/Rus/Government/Newsletters/Issue24/03.mspх>.

8. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
9. Информационное общество для всех. Шведская ИТ-политика / REGERINGSKANSLIET, SE-103 33 Stockholm, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.industry.ministry.se.
10. Использование ИКТ в государственном управлении / Учебный модуль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://modulc.ddi.uz/chapter2.html>.
11. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 217–225.
12. Тоффлер О. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / О. Тоффлер. – М. : АСТ, 2005. – 412 с.
13. Фукуяма Ф. Главенство культуры / Ф. Фукуяма // Русский журнал. – 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/journal/peresmot/97-07-14/fuku.htm>.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
15. Dutton W. Digital democracy: electronic access to politics and services / W. Dutton // Society on the Line. Information Politics in the Digital Age. – Oxford : Oxford University Press, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bit.ly/1NBiduf>.
16. Murru M. E-Government: from Real to Virtual Democracy / M. Murru / Brussels : Boston University, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNPAN/UNPAN011094.pdf>.
17. UKonline [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukonline.gov.uk/online/ukonline/home>.